

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

Η γυναίκα αυτή έζησε 33 ολόκληρα χρόνια μαζί με τον Νίκο Καζαντζάκη. Σύντροφος, σύζυγος, συμπαραστάτης, βοηθός, φίλος, συνοδοιπόρος. Ο ίδιος την έλεγε εφταγύναικο, εφταπέτσινο σκουτάρι της ζωής του που καμιά σαγίτα δεν το περνάει. Συγγραφικό ταλέντο είχε και η ίδια, που το έβαψε για να κάνει έργο ζωής της εκείνον και μόνον εκείνον. Παρ' ότι την παρότρυνε να γράφει, δεν το έκανε παρά μετά τον θάνατό του. Η Ελένη είναι η δεύτερη σύζυγος του Καζαντζάκη, μετά την πολυσυζητημένη Γαλάτεια. Για τον ερωτικό Καζαντζά-

κη έχει χυθεί ποταμός μελάνης και έχουν ξεσπάσει μεγάλες έριδες. Είχε σεξουαλική ζωή ή όχι; Από την πλευρά της Γαλάτειας υπάρχει ένα τεράστιο όχι. Η Ελένη έλεγε πάντα ναι. Ως τη συνάντησή μας...

Η συνάντησή μας έχει τελειώσει. Η φωτογράφος έχει μαζέψει όλα της τα σύνεργα. Εγώ έχω κλείσει το μαγνητόφωνο και έχω βάλει τα χαρτιά στην τσάντα μου. Η Ελένη Καζαντζάκη κάθεται στην πολυθρόνα της και εγώ γονατίζω για να της σφίξω το χέρι, να την αποχαιρετήσω, να της ευχηθώ να είναι πάντα καλά. Ορθία δίπλα της η Μαίρη Σταύρου, η κουμπάρα και φίλη της, στο σπίτι της οποίας μένει. Και ξαφνικά η Ελένη Καζαντζάκη αισθάνεται την ανάγκη για μια απρόσμενη εξομολόγηση που μας άφησε άναυδες.

Κυριακή στο σπίτι

της **Ελένης**

Καζαντζάκη

— Δεν ήθελα να κάνω παιδιά. Ούτε και ο Νίκος. Σκέψου, μου έλεγε, να είχαμε παιδιά. Πώς θα έγραφα, πώς θα ταξίδευα; Θα είχα το μυαλό μου μόνο στο παιδί. Μην πάθει τίποτα. Αλλά να σας εξομολογηθώ κάτι: Εγώ σγαλίζομαι αυτό που λέγεται απούρι.

Το πρόσωπό της έχει αγριέψει. Μια έντονη απέχθεια γι' αυτό το απούρι έχει ζωγραφιστεί πολύ έντονα και το χέρι της το κινεί με τέτοιο τρόπο σαν να θέλει να το διώξει από μπροστά της, να μην το βλέπει αυτό το «σιχαμένο».

— Όταν υπάρχει αγάπη είναι ωραίο ο έρωτας, της αντέτεινα.

— Και εγώ αγάπησα υπερβολικά τον Νίκο, όπως και εκείνος εμένα, συνέχισε στο ίδιο έντονο ύφος, αλλά δεν κάναμε ποτέ απούρι και μαπούρι.

Η Μαίρη Σταύρου μπροστά σε αυτή την αποκάλυψη προσπάθησε να διασκεδάσει τα πράγματα.

— Μα τι λες, Ελένη, έχω τα γράμματά σου. Όταν έλεπε καιρό, του έγραφε πως το δενδράκι θέλει πότισμα.

Εκείνη όμως ήταν κάθετη, γιατί φαίνεται πως ο έρωτάς τους ήταν στο μυαλό, στην ψυχή, στην καρδιά. Και σε αυτή την άποψη συμφωνούσαν και οι δύο. Ούτως ή άλλως έζησαν μαζί 33 ολόκληρα χρόνια.

Δεν είπα τίποτα. Φύγαμε. Η φωτογράφος και εγώ ήμασταν συγκλονισμένες. Αυτή την αποκάλυψη προβληματίστηκα πολύ αν έπρεπε να τη φέρω στη δημοσιότητα ή όχι. Ο Καζαντζάκης όμως ανήκει στην ιστορία. Το έργο του, οι απόψεις του, η ζωή του έχουν γίνει αντικείμενο μελετών επί μελετών. Όλοι θέλουν να μάθουν ποιος ήταν αυτός ο μέγας στοχαστής. Η Ελλη Αλεξίου, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, η Λιλή Ζωγράφου έχουν γράψει βιβλία για την προσωπική του ζωή. Το ίδιο και η Ελένη. Η τελευταία τον μυθοποίησε. Οι άλλες τρεις τον απομυθοποίησαν. Θα πείτε έχει τόση σημασία η σεξουαλική ζωή ενός κορυφαίου συγγραφέα; Ναι, γιατί κάτω από το πρίσμα της προσωπικότητας και της ψυχοσύνθεσής του το έργο του αποκτά και άλλη διάσταση. Εξάλλου, στην εποχή μας οι έρωτες όλων των μεγάλων δεν είναι πια λαϊκή φιλολογία αλλά αντικείμενο ψυχολογικών. Ακόμη και τα όσα είπαμε με την Ελένη Καζαντζάκη σε τούτη τη συνταρακτική συνάντηση, και που θα διαβάσετε πιο κάτω, αποκτούν άλλη σημασία μετά τα λόγια του αποχαιρετισμού που μας απεύθυνε...

Η Ελένη Καζαντζάκη είναι σήμερα 93 ετών. Αν δεν την είχε παρασύρει ένα μηχανάκι στη Γενεύη, πριν από λίγα χρόνια, θα ήταν ακόμη ακμαία. Το ατύχημα, όμως, της πείραξε το οπτικό νεύρο και δεν βλέπει παρά πολύ σχνά. Πρόσφατα όμως έκανε χειρουργική καταρράκτη και ο γιατρός της είπε ότι θα βλέπει καλύτερα. Από τον καιρό του ατυχήματος εγκατέλειψε τη Γενεύη και μένει στο σπίτι του Πάτροκλου και της Μαίρης Σταύρου στη Βούλα. Οι Σταύρου, λέει, την απάλλαξαν από τη μοναξιά της. Αν δεν είχα την αγάπη και τη συντροφιά του Πάτροκλου και της Μαίρης, θα πέθαινα, κυριολεκτικά θα πέθαινα, τονίζει.

Τον Πάτροκλο Σταύρου, τον μέχρι πρότινος υφυπουργό παρά τω Προέδρω της Κυπριακής Δημοκρατίας, τον γνώρισε το 1967 στην Κύπρο και έκτοτε έγινε ο πληρεξούσιός της, ο αντιπρόσωπος της, για τα έργα του Καζαντζάκη και της ίδιας, ώσπου τον υιοθέτησε!

Ετσι, βρήκε μία οικογένεια. Τη γυναίκα του Μαίρη, την κόρη του Νίκου που τη βάπτισε υπό τις ευλογίες του Μακάριου. Αν ήταν αγόρι θα τη βάφτιζαν Νίκο, ήταν κορίτσι και την είπαν Νίκη, από το όνομα του Καζαντζάκη.

Δεν την πολυστεναχωρεί το ότι δεν βλέπει καλά.

Λέει, όμως, με μια δόση πίκρας:

— Το μόνο που με στενοχωρεί είναι πως δεν μπορώ να διαβάσω πια μόνιμους τα έργα του Νίκου...

Έχει όμως δίπλα της την οικογένεια Σταύρου και δύο γυναίκες που τη συντροφεύουν ολόκληρο το 24ωρο. Της διαβάζουν, με τη Μαίρη και τον Πάτροκλο συζητούν για το εκδοτικό έργο του Καζαντζάκη, μελετούν, ψάχνουν το σγκόδες αρχείο του, φέρνουν στο φως καινούργια πράγματα. Κοντά 2.000 σελίδες δακτυλογράφησε τελευταία ο Πάτροκλος Σταύρου από άγνωστα κείμενα του Καζαντζάκη που είχαν δημοσιευθεί σε περιοδικά και εφημερίδες στις αρχές του αιώνα μας. Με τη δουλειά που κάνει, θα πει η Ελένη, ανασταίνει τον Κα-

ζαντζάκη. Το μυαλό της είναι ξεκάθαρο και λειτουργεί με ακρίβεια ρολογιού, όταν έχει κέφι.

Μόλις τη συναντήσετε και της ζητήσετε να θυμηθεί τη ζωή της κοντά στον Καζαντζάκη, θα σου πει:

— Πού να θυμάμαι τώρα...

Αυτό σημαίνει ότι είναι κουρασμένη ή απλώς βαριέται.

Αν όμως της πετάξεις μια φράση - κλειδί που θασφαρά τον αγαπημένο σύντροφο, παίρνει μπροστά και δεν σταματά!

Αν δε έχεις την τύχη να πετύχεις συνάντηση της Άννας Σκελιανού με την Ελένη Καζαντζάκη, θα πρέπει να έχεις μαγνητόφωνο με δεκάδες ταινίες για να καταγράψεις την πνευματική ζωή του αιώνα μας!

της ΤΙΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗ

Φοβεροί διάλογοι! Θυμάσαι αυτό, θυμάσαι εκείνο, αμ ο τάδε και ο δείνα...

Ποταμό!

Η Ελένη Καζαντζάκη ήταν πολύ όμορφη γυναίκα και ήταν η μεγάλη αδυναμία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Μια αδυναμία που άρχισε στην Πάτρα, δεν εκφρόστηκε ποτέ και κράτησε ως τα γεράματα εκείνου. Η Ελένη, ακόμη και σήμερα, δεν έπαψε να ενδιαφέρεται για την εμφάνισή της. Είναι ντυμένη πολύ κομψά, με μεταξωτά ρούχα σε ζωηρά χρώματα και άψογα μακιγιαρισμένη. Στο χέρι της φορά ακόμη τη βέρα του γάμου της. Δεν αφήνει καμιά κουβέντα να περάσει χωρίς να ρωτήσει, να μετάρχει στη συζήτηση. Οι λέξεις που έρχονται συνέχεια στο στόμα της προς όλους είναι ευχαριστώ ή με συγχωρείτε. Απρόνταστα ευγενική.

Στο σπίτι των Σταύρου αγαπούν πολύ τα ζώα. Κυκλοφορούν 11 γάτες και 3 σκύλοι.

Τις γάτες αγαποσε μετά πάθος και ο Καζαντζάκης. Η Ελένη τον θυμάται να κατεβαίνει στην Αίγινα μέσα στον καυτό καλοκαιριάτικο ήλιο για να φέρει ρετινόλαδο για τον γάτο τους τον Μπάμπι. Ο Μπάμπι αρνείται να το πει και ο Καζαντζάκης ξαναπαίρνει τον δρόμο αυτή τη φορά για το χαχαροπλαστείο και του φέρνει καταϊφι. Ο Μπάμπι τρώει το καταϊφι με σιρόπι ρετινόλαδο και γλείφει και τα δάχτυλά του! Για μία άλλη γάτα που είχαν, τη Σμινθίτσα, έλεγε πως αν μείνει μερικούς μήνες μαζί του ή θα μάθει εκείνος να νιαουρίζει ή η γάτα θα μάθει ελληνικά τούτρω πάτρα!

— Ο, τι πετούν οι άλλοι το μαζεύουμε εμείς, λέει η Μαίρη Σταύρου.

Η Ελένη θυμάται μία φράση του Καζαντζάκη και γελάει:

— Είμαι μία ηλεκτρική εγκατάσταση και είστε το ηλεκτρικό ρεύμα. Αν κοπεί χάθηκα.

Η απορία είναι εύλογη. Γιατί ο πληθυσμικός άναμμος σε ένα ζευγάρι;

Εξηγεί πως επηρεάστηκαν από τη γαλλική τους κουλτούρα, αφού οι Γάλλοι συνηθίζουν τον πληθυσμικό μεταξύ τους, όπως σχέση και αν έχουν.

Στις μεταξύ τους συζητήσεις υπήρχαν και άλλες χαρακτηριστικές προσφωνήσεις. Εκείνη τον έλεγε Νίκος αντί Νίκο και εκείνος τη φώναζε Λέντοσκα ή παιδί μου. Στα γράμματα που της έστειλε όταν έλειπε ήταν αφάνταστα τρυφερός.

Η πικρία για τη σπάση της επίσημης πατρίδας στον Καζαντζάκη είναι πάντα διάχυτη. Η Ελλάδα δεν άντεξε κανέναν από τους μεγάλους της, θα ακούσεις, ή θα γίνει αναφορά στον Αλμπέρ Καμύ που όταν πήρε το Νομπέλ είχε πει πως ο Καζαντζάκης το άξιζε 100 φορές περισσότερο από αυτό!

Η Ελένη είναι εξ ολοκλήρου ακόμη γοητευμένη από τον Καζαντζάκη, από τον τρόπο που πέρασαν τη ζωή τους: τα ταξίδια, τις γνωριμίες με ιστορικά πρόσωπα, όπως ο Σβάιτσερ ή ο Τσου Εν Λάι.

Σε αυτή τη φάση των αναμνήσεων της ζητώ να μου πει πώς και δέθηκε τόσο στενά με τους Σταύρου.

— Από το 1946, λέει, όπου ο Καζαντζάκης αυτοεξορίστηκε μέναμε στο εξωτερικό. Παρακολουθούσαμε όμως πάντα τα συμβαίνοντα στην Κύπρο, γιατί είχαμε ιδιαίτερη αγάπη στο νησί αυτό. Το 1964 οι Τούρκοι βομβάρδισαν την Κύπρο και εγώ έκρινα σκόπιμο να στείλω ένα γράμμα - επιταγή στον Μακάριο για τα θύματα του βομβαρδισμού. Το 1967 με κάλεσε ο Μακάριος να πάω στο νησί φιλοξενούμενή του. Η χούντα, από την Ελλάδα, θέλησε να ματαιώσει αυτό το ταξίδι και ο Πάτροκλος αντιστάθηκε σθεναρά. Είπε στον έλληνα πρέσβη πως δεν υπάρχει περίπτωση να γίνει κάτι τέτοιο, εκτός και αν εκπαρθρωθεί και, δόξα τω Θεώ, παράθυρο υ-

Η Ελένη με τον Νίκο Καζαντζάκη στο σπίτι τους στην Αντίμη στη Γαλλία. Ένα σπίτι που το ονόμαζε εκείνος «κουκούλι»

Επιβλητική ακόμη και σήμερα, στα 93 της χρόνια, η Ελένη Καζαντζάκη, φωτογραφίζεται στο σπίτι του Πάτροκλου Σταύρου όπου μένει μόνιμα πια

πήρχε πίσω του! Αλλά είχα διαβάσει και κείμενα της Μαίρης Σταύρου για τον Καζαντζάκη. Με είχε εντυπωσιάσει ο τρόπος προσέγγισής της. Ήταν σαν να είχε μπει στο περσί του.

Σήμερα η σχέση τους, εκτός από οικογενειακή, είναι και επαγγελματική. Η Μαίρη Σταύρου διευθύνει τις «Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη», από όπου κυκλοφορούν τα 32 μέχρις στιγμής βιβλία του Καζαντζάκη, έργα δικά της και θα κυκλοφορήσουν και τα έργα του Πάτροκλου Σταύρου με θέμα τον Μακάριο και την Κύπρο, μέσα από εμπειρίες 33 χρόνων υπουργίας.

Σύντομα θα κυκλοφορήσουν, για πρώτη φορά, τα έξι θεατρικά έργα του Καζαντζάκη με τους τίτλους: «Πρωτομάστορας», «Εως τότε», «Φασγάτου», «Ξημερώνει», «Κωμωδία», «Ο Οθέλλος ξαναγυρίζει». Επίσης, 140 γράμματα προς τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, τελείως άγνωστα, το γλωσσάρι της Οδύσειας, το λεξιλόγιο της ποιητικής συλλογής, γράμματα στους γονείς και σε φίλους του. Στον Καζαντζάκη άρεσε και η ποίηση. Σκέφθηκε κάποτε να κάνει μια ανθολογία ελλήνων ποιητών και άρχισε να επιλέγει ποιήματα. Τον γοήτευε ο Μαλακάσης. Ανθολόγησε και μετέφρασε και ισπανούς ποιητές και τους δημοσίευσε σε ένα περιοδικό της εποχής, τον «Κύκλο». Είναι και αυτά σαν μία ανθολογία. Ο Πάτροκλος σκέφτεται να τα εκδώσει. Θα συνεργαστεί με έναν ισπανό καθηγητή που αυτοονομάστηκε και Αλέξης, από τον Αλέξη Ζορμπά. Τόσο πολύ αγαπά τον Καζαντζάκη.

Οι άνθρωποι που ζητούν να δουν την Ελένη, από την Ελλάδα και το εξωτερικό, είναι αναρίθμητοι. Μοιραία, οι επισκέψεις και οι φιλοξενίες πολλές. Από τους πιο τακτικούς ο αμερικανός θεατρικός παραγωγός, μεταξύ άλλων και του Ζορμπά, Χάρολντ Πρινς, ο διευθυντής της Ορχήστρας του Λονδίνου Κόλιν Ντέιβις κ.ά.

Η Ελένη ξυπνά πολύ πρωί, με τις κότες, λέει, γύρω στις 6.30. Και ο Καζαντζάκης το ίδιο έκανε. Ξυ-

πνούσε στις 6 το πρωί και άρχιζε το γράψιμο. Εγγραφε ως τις 4 το απόγευμα. Βράδυ ή νύχτα δεν έγραφε ποτέ. Sine sole sileo, δηλαδή χωρίς ήλιο σιωπώ, έλεγε. Κοιμάται κατά τις 8-9 το βράδυ. Τρώει τα πάντα και υπήρξε και η ίδια πολύ καλή μαγείρισσα. Δεν αγαπά τα κρέατα, αλλά αναγκαστικά τα έχει περιλάβει στο διαπολόγιό της για λόγους υγείας.

— Α, τώρα στην Ελλάδα οι άνθρωποι έχουν τουλάχιστον να φάνε. Πέρασαν μεγάλες φτώχειες, αφού τον πατέρα του Νίκου, τον καπετάν Μιχάλη, στην Κρήτη τον έλεγαν καπετάν Ψωμί. Κάθε Σάββατο έβγανε και μοίραζε ψωμί στους φτωχούς του Ηρακλείου.

— Όταν μένατε στην Αντίμη, τη ρωτώ, ονομάζατε

το σπίτι σας Κουκούλι, γιατί;

— Από τον μεταξοσκώληκα - *cocon de ver a soie*. Ο Νίκος έλεγε για το σπίτι μας πως μπαίνεις σκουλήκι και βγαίνεις ψυχή.

— Γιατί νομίζετε πως η οικογένεια Αλεξίου έγραψε βιβλία εναντίον του Καζαντζάκη;

— Γιατί τους έφυγε. Ο Νίκος ποτέ δεν τους κράτησε κακία. Όταν ο Λευτέρης Αλεξίου έγραψε ένα βιβλίο εναντίον του, εκείνος το παρουσίασε με τα πιο τιμητικά λόγια, έστρωσε και αν το περιεχόμενο του τον έβγαζε τέρας. Εγώ διαμαρτυρόμουν, αλλά εκείνος έλεγε «άστε τους να λένε, παιδιά, ποιος τους πιστεύει;». Ο Καζαντζάκης ουδέποτε καταφέρθηκε εναντίον της οικογένειας Αλεξίου.

Αγάπσα υπερβολικά τον Νίκο Καζαντζάκη, όπως κι εκείνος εμένα. Αλλά δεν κάναμε ποτέ amour και mamour!

Στην αρχή μάλιστα όπου η Γαλάτεια ήταν πιο διάσημη από εκείνον, καμάρωνε. Εχταν πάει σε ένα ελληνικό χωριό του Καυκάσου και όλοι τον ρωτούσαν «είστε ο άνδρας της κυρίας Γαλάτειας;». «Ναι, ναι», απαντούσε κατενθουσιασμένος που η φήμη της γυναίκας του είχε φτάσει μέχρι τον Καύκασο.

— Γίνετε πλούσια από τα βιβλία του Καζαντζάκη;

— Δεν έχω παράπονο, ζω καλά, αλλά να σας πω πως παγκόσμια κυκλοφορούν πολλά κλεψύπτια. Ο Πάτροκλος τους κινηγεί, αλλά πού να τους πιάσεις όλους; Σκοπεύω να κάνω ένα ίδρυμα, ενώ χρηματοδοτώ και την έδρα Νίκος Καζαντζάκης στο Πανεπιστήμιο του Αγίου Φραγκίσκου στην Αμερική. Τη διευθύνει ο κ. Θανάσης Μασκαλέρης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ.

Κάθε τόσο σηκώνεται και τη βοηθούν να κάνει μια βόλτα στο σπίτι. Δεν πρέπει να μένει συνέχεια καθισμένη. Εξάλλου, της αρέσουν οι περίπατοι και η ίδια δεν έχει αντίρρηση να βγει έξω, ακόμη και αν κάνει πολύ κρύο.

Πάνω από όλα της αρέσει να μιλά για τον Νίκο. — Η ζωή μαζί του έμοιαζε με παραμύθι, λέει. Ο άνθρωπος αυτός είχε καινήσσει αγίος. Ένας χαρούμενος αγίος. Σίγουρα ξεκίνησε σαν ένας κοινός άνθρωπος, σίγουρα είχε ορισμένα ελαττώματα. Αλλά με την άσκηση και με τα χρόνια πέταξε ό,τι του ήταν περιττό ή βλαβερό και κράτησε τον καλύτερο εαυτό του. Ήταν πολύ γενναϊόδωρος. Οποιοσ θάυμαζε κάτι στο σπίτι μας του το 'δινε. «Δώστε το, Λέντοσκα, εγώ θα σας πάρω άλλο», μου έλεγε.

Και όμως, αυτός ο άνθρωπος, όπως έχει γράψει ο ίδιος, ένοιωθε σαν αληθινό του κλίμα την άγρια μοναξιά. Ίσως γιατί ήταν εργατικός μέχρι θανάτου!

Την αληθινή ξεκούραση την έβρισκε στη θάλασσα. Αυτή πλημμύριζε την καρδιά του αγάπη, γέμιζε την ύπαρξή του ολόκληρη, όπως έλεγε. Του άρεσε

Ο Πάτροκλος Σταύρου είναι όλη η ζωή της Ελένης. Γι' αυτό και τον υιοθέτησε

Λίγα χρόνια προτού πεθάνει ο Νίκος Καζαντζάκης πήρε μια μεγάλη χαρά όταν ο «γκανγκστεράκης», όπως τον αποκαλούσε, Ζυλ Ντασσέν, έκανε ταινία το έργο του «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται». Επίσημη πρεμιέρα στις Κάννες με την απαστράπτουσα Μελίνα, τη γυναίκα του, και τον Κίμων Φράιερ στο πλευρό του

να παίζει μαζί της ολόγυμνος και απομονωμένος. Καθώς εμείς απολαμβάνουμε ένα υπέροχο γλυκό και εκείνη μένει εγκρατής, της ζητώ να θυμηθεί την πρώτη συνάντησή μας. Θυμάται καταλεπώς:

— *Ήταν, λέει, 18 του Μάη το 1924. Η φίλη μου η Μαρίκα Παπαϊωάννου, που παντρεύτηκε αργότερα έναν σπουδαίο Κύπριο από τη Λεμεσό, τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, μου πρότεινε επίμονα να συναντήσω τον Καζαντζάκη. Μόλις είχε γυρίσει στην Αθήνα από ένα ταξίδι στο εξωτερικό. Μου έλεγε πως ήταν μοναδικός. Ομορφος, ψηλός σαν κυπαρίσσι, μορφωμένος, χαριολόγος. Ταυτόχρονα κυκλοφορούσαν γι' αυτόν οι πιο αντιφατικές φήμες. Ότι ήταν ασκητής, αλλά και ότι του άρεσαν οι γυναίκες, ότι έτρωγε και έπινε σαν δράκος, αλλά και δεν έτρωγε και άλλα παρόμοια. Η Μαρίκα με πίεζε. Μου έλεγε πως ο Καζαντζάκης ταξίδευε πολύ και όπου να 'ναι πάλι θα έφευγε. Να μη χάσω την ευκαιρία.*

— Πήρατε, λοιπόν, τη μοιραία απόφαση;

— *Ναι, ήταν νύχτα, ήμασταν καμιά εικοσαριά εκδρομείς και ανεβαίναμε στην Πεντέλη. Τον έβλεπα ανάμεσά μας ίσιο, στήθιο, με ένα βλέμμα κάτω από τα μαύρα πυκνά φρύδια του που μου έκανε εντύπωση. Το πρωί βρεθήκαμε στη Ραφήνα. Ηρθε ο ίδιος και μου μίλησε και πολύ κολακευτικά που με ξεχώρισε. Όλη σχεδόν τη μέρα στεκόταν από πάνω μου στην παραλία, για να με προστατέψει ο ήλιος του από τον ήλιο. «Εσείς, μια λεπτεπίλεπτη Αθηναία», μου είπε, «δεν είστε για τέτοια πράγματα». Μου ζήτησε να συναντηθούμε την επομένη. Δέχτηκα. Μου χάρισε ένα βιβλίο. Θυμάμαι τα λόγια του. «Κάμετε το ιδεατό σας πορτρέτο, όπως θα θέλατε να είστε, κολλήστε στον τοίχο και ορκιστείτε ποτέ να μην το ντροπιάσετε». Και ακόμη: «Τα πράγματα έχουν την αξία που εμείς είμαστε άξιοι να τους δώσουμε. Όσο περισσότερη αξία βρίσκω στη ζωή τόσο περισσότερη αξία έχω εγώ».*

Πολλοί είναι εκείνοι που θέλουν να τη γνωρί-

σουν για να δουν πώς είναι από κοντά αυτή η γυναίκα που άντεξε και έζησε 33 χρόνια με ένα θεριό, όπως ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης.

Το περίεργο είναι πως εκείνη κλείνει τα μάτια και θεωρεί ότι τον έχει ακόμη πλάι της. Όταν τα ανοίγει ανακαλύπτει πως η πραγματικότητα είναι σκληρή.

Περιτριγυρισμένη από χιλιάδες βιβλία, της ζητώ να μου πει ποιο ήταν το αγαπημένο βιβλίο του Καζαντζάκη.

— *Η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, μου απαντά, όπως και τα Απόκρυφα Ευαγγέλια. Άλλωστε στον «Τελευταίο πειρασμό» έχει χρησιμοποιήσει πολλά στοιχεία από τα Απόκρυφα Ευαγγέλια. Πολύ αγαπούσε και τους ψαλμούς του Δαβίδ. Αγαπούσε και τον Τολστόι και προπαντός την «Άννα Καρένινα». Τα βιβλία προτιμούσε να τα διαβάζει στην αρχική τους γλώσσα. Ήξερε αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, παλικά και στο τέλος είχε αρχίσει να μαθαίνει και ρωσικά.*

— Πού νομίζετε ότι οφείλεται η οικουμενικότητα του έργου του;

— *Στην αλήθεια που κρύβεται μέσα στα γραφτά του. Ο καθένας βρίσκει στο έργο του Νίκου κάτι από τους δικούς του προβληματισμούς και αναζητεί σε αυτό τη λύτρωση. Είναι αληθινά λυτρωτικό το έργο του και δεν είναι τυχαίο πως εκτός από καμιά εξητηταριά γλώσσες στις οποίες έχει μεταφραστεί, κυκλοφορεί και σε τοπικές διαλέ-*

κτους. *Με τα μυθιστορήματά του θέλησε να πει πως ο άνθρωπος για να καταξιωθεί πρέπει συνεχώς να αγωνίζεται, να ανεβαίνει τον ανήφορο.*

— Εσείς εκτός από τον Καζαντζάκη θαυμάσατε και άλλους συγγραφείς;

— *Εμεινα, όταν ήμουν μικρή, ένα διάστημα στο Παρίσι ως αντισυγκρίτρια της «Καθημερινής». Μου άρεσαν, τότε, οι συμβολιστές, ο Κλοντέλ, ο Πεγκύ. Επίσης ο Ρ. Ρολάν, ο Τ. Μαν, ο Σ. Τοβόιχ, που τους είχα γνωρίσει και προσωπικά, παίρνοντας τους συνέντευξη. Ο Νίκος με έμαθε να θαυμάζω και τον Τολστόι. Από τους ποιητές αγαπώ τον φίλο μας τον Σκελιανό, αλλά και τον Οδυσέα Ελύτη. Όταν διαβάζω το «Άξιον Εστί» δεν μπορώ να συγκρατήσω τα δάκρυά μου.*

— Γιατί ακόμη και σήμερα ο Καζαντζάκης προκαλεί αναδράσεις;

— *Όσο πάνε και λγυστεύουν οι αντιδραστικοί. Ανδρόνι όσοι δεν έχουν διαβάσει το έργο του. Μια εκκλησία καταδίκασε το έργο «Ο Καπετάν Μιγάλης Μαυρίδης». «Καπετάν Μιγάλης» ήταν ο τίτλος του βιβλίου. Μαυρίδης ήταν ο εκδότης. Τα μπέρδεψαν και δεν μπόρεσαν να ξεχωρίσουν το όνομα του βιβλίου από το όνομα του εκδότη! Από το εξώφυλλο έκριναν πως το βιβλίο ήταν άξιο αναθέματος! Η Εκκλησία της Ελλάδας άρχισε, τότε, τη διαδικασία αφορισμού του Καζαντζάκη για τον «Καπετάν Μιγάλη», αλλά δειλάσαν και δεν τόλμησαν να προχωρήσουν. Υστερα έμπλεξαν και τον «Τελευταίο πειρασμό». Είναι λανθασμένη η εντύπωση ότι τον αφορίσαν.*

Με καίει, όμως, να τη ρωτήσω για τον ερωτικό Καζαντζάκη. Ντρέπομαι, αλλά θέλω την άποψή της. Σηκώνεται για λίγο και όταν ξαναγυρίζει, έτσι ανάμεσα στα σχόλια για τις γάτες που κυκλοφορούν ανάμεσά μας, τη ρωτώ. Η απάντησή της είναι προσεγμένη και δεν έχει καμιά σχέση με αυτά που μου είχε όταν με αποχαιρετούσε.

— *Σας είπα πώς τον γνώρισα. Το πρώτο μας ερωτικό φιλόπρασον εβδομάδες, νομίζω μήνες, για να μου το δώσει. Συνδεθήκαμε ερωτικά και*

αρχίσαμε να μένουμε μαζί, το 1928, στο ταξίδι μας στη Σοβιετική Ένωση. Εκείνος βρισκόταν στη Σοβιετική Ένωση και εγώ στο Παρίσι. Με προσκάλεσε να πάω να τον συναντήσω. Μου είπε πως αν το αποφάσιζα, θα έμενα πια οριστικά μαζί του, για πάντα. Δεν είχε πλούτη και καλοπέραση να μου προσφέρει, αλλά μου υποσχέθηκε πως δεν θα ένιωθα ποτέ κοντά του πλήξη. Η διαφορά της ηλικίας με προβλημάτισε, αλλά πήρα την απόφαση και δεν μετάνιωσα ποτέ γι' αυτό. Στη Ρωσία αρχίσαμε να ζούμε σαν ανδρόγυνο. Τους γάμους μας τους κάναμε πολύ αργότερα, το 1945, με κομπάρσους τον Αγγελό Σκελιανό και τη γυναίκα του, την αγαπημένη μου Άννα. Αν ζούσε ο πατέρας μου δεν ξέρω αν τα πράγματα θα είχαν εξελιχθεί έτσι. Ήταν ανστηρός και εκείνη την εποχή ήταν αδιακόνητο μια κοπέλα να συζεί με κάποιον αστεφάνωτο. Και ακόμη, δεν ξέρω αν θα μπορούσα να τον πληγώσω με μια τέτοια πράξη. Είπαμε το ψωμί ψωμάκι, αλλά από τα χείλια του έσταζε μέλι.

Γειάτη πικρία τονίζει μία μία τις λέξεις.

— *Στην Κατοχή αρνήθηκαν να μας δώσουν μια κούπα φαί από το συσσίτιο, γιατί ο Καζαντζάκης ήταν κομμουνιστής, είπαν!*

Και συνεχίζει:

— *Δεν μετάνιωσα ποτέ γιατί διάλεξα να μένω κοντά του. Τον αγαπούσα και τον θαύμαζα. Ποτέ δεν ντράπηκα ούτε για ό,τι έκανε ούτε για ό,τι δεν έκανε. Ήταν άδολος και τίμιος. Ήταν η ωραιότερη πράξη της ζωής μου, η πρώτη ωραία πράξη μου, που δέχτηκα να γίνω σύντροφος του Νίκου Καζαντζάκη και χωρίς στεφάνι και με στεφάνι!*

Σήμερα πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. αν ζούσε ο Καζαντζάκης πώς θα αντιδρούσε;

— *Πιστεύω ότι θα στηγμάτιζε την αδικία, αλλά δεν θα ήταν απαισιόδοξος γιατί είχε εμπιστοσύνη στους νέους. Θα δούλευε για κοινωνική δικαιοσύνη και για τα εθνικά μας ζητήματα, όπως τότε που ύψωνε τη φωνή του για την Κύπρο. Και εγώ πιστεύω πως υπάρχει ελπίδα. Το πνεύμα πάντα νικάει, κάτω και από τις πιο δύσκολες καταστάσεις. Υπάρχει πολλή αδικία σήμερα και ο άνθρωπος δεν σεβεται τον άνθρωπο. Μα υπάρχει και πρόοδος. Πιστεύω στον νέο άνθρωπο, αλλά και γενικά στη δύναμη του ανθρώπου. Η δύναμη της ψυχής έχει πολλές φορές νικήσει και δεν έχει νικηθεί. Και ο πολιτισμός δεν σβήνει. Σπες ρίζες του γυρνάμε όσο και όπου και αν περπιτανόμαστε. Ο άνθρωπος μπόρεσε να πετάξει στα άστρα. Δεν θα μπορούσε να κατέβει στην καρδιά του; Όταν ο άνθρωπος ζητήσει τη συντροφιά του εσωτερικού του κόσμου, ίσως γίνει πιο ανθρώπινος.*

Της φέρνω την αλληλογραφία. Τεράστια. Με τη βοήθεια των Σταύρου απαντούσε σε όλα τα γράμματα. Αυτό της το δίδαξε ο Νίκος. Απαντούσε πάντα και σε όλους και όταν εκείνη του έλεγε να σταματήσει, της απαντούσε: «Άσε, παιδί μου, δεν ξέρεις τι θα βγει από τον καθένα, πρέπει να τους ενθαρρύνουμε».

Ασχέτα με το πόσο ερωτικός ήταν στην πράξη ο Καζαντζάκης, σίγουρα πολλές γυναίκες θα τον περιτριγύριζαν.

— *Ναι, θα πει. Του άρεσαν οι γυναίκες. Του άρεσαν οι μικροκατωμαμένες. Με πολλές είχε ερωτικές σχέσεις. Μου μίλησε για όλες και σχεδόν όλες μου τις γνώρισε. Προτού πάω μάλιστα να τον συναντήσω στη Σοβιετική Ένωση, με συμβούλευσε να συναντηθώ με την τελευταία, τη γερμανίδα φίλη του Ελσα Λάγκε, και να τη ρωτήσω τι επί Καζαντζάκης. Γίναμε αμέσως φίλες. Με συμβούλευσε να τρέξω κοντά του. Αξέχαστη μου είναι η φράση της: «Είναι γυνίος σαν τον Άγιο Σεβαστιανό. Προσέξτε τον από τα βέλη!»*

Τι τον απασχολούσε ιδιαίτερα τον Καζαντζάκη;

— *Ο Χριστός. Είχε μπει μέσα του από την παιδική του ηλικία και τον παιδεύε.*

Όπως είπε, και ο Καζαντζάκης και εκείνη είχαν ιδιαίτερη αγάπη για τους νέους. τι μήνυμα θα ήθελε λοιπόν να τους στείλει;

— *Υπάρχουν πολλά προβλήματα και μέσα και έξω, από το βλέπω. Και η Κύπρος, μια ανοιχτή πληγή. Μακάρι οι νέοι μας να βγουν καλύτεροι από μας, και το πιστεύω. Αλλά χρειάζεται δουλειά, πολλή δουλειά για να μπορέσουν να βγάλουν την Ελλάδα από τα αδιέξοδα και να την οδηγήσουν σε καλύτερο δρόμο. Αυτή είναι η ευχή μου και η ελπίδα μου...*

Ο Χριστός απασχολούσε ιδιαίτερα τον Νίκο. Είχε μπει μέσα του από την παιδική του ηλικία και τον παιδεύε